

„Címerkép Erzsébet királyné ravataláról” Erzsébet királyné temetése és Hornig püspök

RAINER PÁL

A VESZPRÉMI LACZKÓ DEZSŐ MÚZEUM TÖRTÉNETI ADATTÁRA ÖRZI I. Ferenc József császár és király felesége, Wittelsbach Erzsébet császárné és királyné halotti (temetési) címereinek egyik példányát.¹ A halotti címer egy 62,3x85,7 cm méretű, elülső felén fekete alapszínűre festett kartonlap. Ezt csaknem teljesen kitölti az aranyszínű, egyenes állású pajzsban elhelyezett címer: fekete-arany, kétféjű, arannyal fegyverzett,² vörös-arany nyelvű sas; mindkét fején: drágakövekkel és gyöngyökkel ékes, zárt, arany korona; jobb karmában: arany markolatú, ezüst pengéjű egyenes kard és arany jogar; bal karmában: kereszttel díszített arany országalma. Mellén egymás mellett elhelyezve és kissé egymás felé döntve két ovális címerpajzs. A heraldikai jobb oldali³ címer a Habsburg–Lotharingiai-ház ún. genealógiai címere. Kétszer hasított pajzsban középen: vörös mezőben ezüst pólya (Ausztria, illetve az Ausztriai-ház, eredetileg a Babenberg-ház címere), elől: arany mezőben jobbra forduló, kék koronás, kézzel fegyverzett, vörös oroszlán (a Habsburg-ház címere), hátul: arany mezőben vörös jobb haránt pólyában három csonka⁴ ezüst sas (a Lotharingiai-ház címere). A heraldikai bal oldali címer ezüst mezőben kék rutás (a Wittelsbach-ház címere). A kétféjű sas felett az osztrák császári arany korona⁵ lebeg, vörös, kék, fehér színű drágakövekkel és gyöngyökkel díszítve, két, végein arany rojtos kék szalaggal. A címer felett ezüstszerű felirat: Elisabetha Imperatrix Austriae (magyarul: Erzsébet, Ausztria császárnéja), a pajzs alatt ezüstszerű évszám, balra: MDCCC, jobbra: LXXXVIII (1898) olvasható. A pajzs feletti felirat és a pajzs felső szegélye között, külön kivágott és utóbb beillesztett, felül egyenes, alul a pajzs felső szegélyének ívéhez igazodó szélű, feketére festett kartondarabon ezüst betűs felirat: et Regina Hungariae (magyarul: és Magyarország királynéja). Az utólag elhelyezett kartondarabbal elfedték a kétféjű sas felett lebegő osztrák császári korona keresztjét és az „Imperatrix” szó „p” betűjének lelógó szárát. Utóbbit a beragasztott kartonszeletre ismét ráfestve pótolták.

A címer hátlapjának bal alsó sarkában fekete grafitceruzával ráírva a régi múzeumi Szerzeményi napló (mai szóval leltárkönyv) nyilvántartási száma: 4873/17.

Felülve a Szerzeményi naplók 1903–1923 között vezetett I. kötetének 309. oldalát, a 4873. folyószám alatt megtaláljuk Laczkó Dezső múzeumigazgató,⁶ 1917 júli-

*Erzsébet császárné és királyné
Veszprémben fennmaradt halotti címere
(LDM, Sárközi Judit fényképe)*

eltekinve rendszerint a veszprémi püspökök voltak Magyarország királynéinak kancellárjai. Habsburg-házi királyaink korára ez a szokás már jó ideje végleg rögzült és állandósult.⁸

*Az utólagosan kiegészített magyar királynéi cím Erzsébet halotti címérén
(LDM, Sárközi Judit fényképe)*

usában fekete tintával írt bejegyzését. Ebből megtudjuk, hogy a címer (Laczkó szavaival „Címerkép Erzsébet királyné ravataláról”) – más egyéb tárgyakkal együtt – br. Hornig Károly veszprémi püspök hagyatékából került be az akkor Veszprémvármegyei Múzeum nevet viselő múzeumba.⁷

Már a halotti címer első tüzetesebb megvizsgálásakor feltűnt, hogy a felirat Magyarország királynéjára utaló részét utólag ragasztották rá a címerre. Az eredeti címeren sem a címerképen, sem a feliratban semmi sem utalt arra, hogy az elhunyt uralkodóné Magyarország királynéja (is) volt. A felirat csak, mint Ausztria császárnéját említette, a sas mellén lévő címerek pedig csak családjára, a bajor Wittelsbachokra és férje családjára, a Habsburg–Lotharingiai-házra utaltak.

Közismert, hogy a korai ingadozósktól és néhány későbbi kivételektől

Ezért kezdetben arra gondoltam, hogy feltehetően maga a címer megőrzője, Hornig Károly báró veszprémi püspök, bíboros, a magyar királyné kancellárja kifogásolhatta, hogy a címeren semmi nem utalt Erzsébet magyar királynéi voltára. Ez nyilván rögtön a ravatal első megszemlélésénél szembeötlött, mire a püspök feltevés szerint mindezt sérelmezve és „jelenetet rendezve”, erős szavakkal adhatott kifejezést e fölötti nemtetszésének és követelhetette a gyors javítást. Annál is inkább – gondoltam –, mert ő lévén a királynéi kancellár, nyilván ő temethette Erzsébetet, vagy legalábbis nyilván kiemelt szerepkörben vett részt, a feltehetően több magas rangú főpap asszisztenciájával történő temetésen. Nos, mint látni fogjuk, a téma részletesebb kutatása nem igazolta feltevéseimet.

A nagyszámú, Erzsébettel foglalkozó szak- és népszerűsítő irodalom között bizonyára gyorsan találok majd olyant, amely temetését is részletesen ismerteti és így hamar kideríthető lesz Hornig püspök ottani szerepe – gondoltam. Erzsébetről csakugyan igen sokat írtak (részben már kortársai is, de főként a halála óta eltelt csaknem százhusz év alatt), tegyük hozzá, sokszor igen vegyes színvonalon. Azonban olyan munkát, amely kifejezetten a temetésével foglalkozna, nem találtam.

Corti, Egon Cäesar gróf Erzsébetről 1935-ben magyarul is megjelent munkájában viszont megemlékezett a temetésről is:

„A sors iróniája azonban a sír előtt sem akar elhallgatni. Erzsébet távol állt a politikától s most politikamentes temetése vitára ad alkalmat, a vihar fényével hirtelen megvilágítja a birodalom sötét jövőjét. A koporsó körül régi szokás szerint a halott címere látható,⁹ az alatt (valójában felett – R. P.) pedig, a következő szavak: Erzsébet, Ausztria császárnője (helyesen császárnéja – R. P.). Mindjárt az első napon százezrek vonultak el mellette, köztük számtalan magyar, aki csodálkozva olvassa: „Ausztria császárnője”. Ez minden? Nem volt ő valami más is? Most amikor olyan megrázóan nyilvánult meg egész Magyarországon az Erzsébet halálán érzett őszinte és mély gyász, Erzsébetet csak osztrák császárnőnek nevezik? Vagy pedig a már régen sírban nyugvó Zsófia főhercegnő¹⁰ eszméit akarják föltámasztani? Minderről szó sem lehet. Nem gondoltak semmire. Az emberek azonban félremagyarázzák. A szertartási hivatal tiltakozással árasztják el. Még az első este gyorsan hozzáírják „és Magyarország királynéja”. Erre azonban Csehország főmarsalja¹¹ [sic!] szól közbe és kérdést intéz a főudvarmesteri hivatalhoz, miért hiányzik a „Csehország királynéja” megjelölés. Pedig csak Erzsébet hiányzik itt. Egyszerűen azt felelte volna: „Írjátok oda ezt: Erzsébet és semmi más.”

Báró Bánffy,¹² magyar miniszterelnök panaszt tesz azért, hogy a temetésnek állítólag szándékosan osztrák színezetet adtak, hogy ily módon célzatosan megsérsék a magyar állam tekintélyét.

A gyászünnepen nem kevesebb, mint nyolcvankét fejedelem vett részt kíséretével. A kapucinusok temploma nem tudja befogadni mindazokat az embereket, akik

összezsúfolva szeretnék az utolsó tisztességet megadni a nemes szívű asszonynak. Amikor azonban az egyik rendező kénytelen éppén a magyar országgyűlés küldöttségének tagjait visszaszorítani, hogy a gyászmenetnek helyet nyisson, ez már kínoosan hat. „Mi Magyarországból jöttünk, hogy királynénkat temessük” mondja az egyik úr az udvari tisztviselőnek. És a két miniszterelnök,¹³ a császári ház minisztere és a főudvarmester,¹⁴ csak nagy ügyvel-bajjal képes az incidens nyomán támadt politikai vihart lecsillapítani.”¹⁵

Niederhauser Emil egyetemi tanár Merénylet Erzsébet királyné ellen című munkája (1992) részletesen feltárta és elemezte Erzsébet erőszakos halálának körülményeit. A temetésről azonban csak röviden, lényegében gróf Cortihoz hasonlóan emlékezett meg:

„Akkorra már elrendeződött a közjogi konfliktus. Eredetileg a ravatal fölött csak az állt, hogy Erzsébet, Ausztria császárnéja. A magyar országgyűlés küldöttsége azonnal tiltakozott, és hamarosan ki is egészítették a feliratot: Magyarország királynéja. A cseh tartományi gyűlés képviselőinek a tiltakozását, hogy Erzsébet Csehország királynéja is volt, már nem vették figyelembe. Hiszen akkor a többi címet is ki kellett volna netán írni, s az több tucatot tett ki.”¹⁶

Az utólagosan kiegészített, javított halotti címer problémája tehát mondhatjuk megoldódott. Ezek szerint a temetést közvetlenül megelőző időszak sem nélkülözte a botrányokat. Az elmaradt magyar királynéi cím miatt számosan tiltakoztak (a magyar országgyűlés küldöttsége, Bánffy Dezső br. m. kir. miniszterelnök). Akár Hornig veszprémi püspök is a tiltakozók között lehetett, bár ennek sem a szakirodalomban, sem a Veszprémi Érseki Levéltár iratanyagában nem találtam a nyomára.

Erzsébet a bécsi Hofburg kápolnájában felállított ravataláról ismerjük R. Lechner 1898. szeptember 16-án vagy 17-én készült, 24x17,5 cm méretű fényképfelvételét. Ezen látható, hogy a ravatalt három sorba elrendezve díszítették a veszprémi múzeumban megmaradt példánnyal teljesen megegyező címerek, összesen tizenkét darab. A felső sorban három, a középsőben négy, az alsóban öt címer látszik részben, vagy legalábbis részben kikövetkeztethetően, a címereket félig-meddig eltakaró gyertyák serege között. A címerek a katafalk egészét ábrázoló fotográfián természetesen eléggé aprók, ám ennek ellenére is kivehető, hogy itt még hiányzik róluk az „et Regina Hungariae” kiegészítés.¹⁷ (Fényképét lásd a 115. oldalon.)

Az esztergomi Primási Levéltárban szintén található egy olyan címer, amelyet Beke Margit egyháztörténész Erzsébet királyné halotti címereként határozott meg. A papírból készült, 65,5x89 cm méretű színes címer – hasonlóan a Veszprémben fennmaradt darabhoz – az osztrák császári kétfejű sas ábrázolja. A sas mellén a Habsburg–Lotharingiai-ház genealógiai címere látható, de a Wittelsbach-ház címere itt hiányzik. A Habsburg–Lotharingiai-ház címerét alul Ausztria–Magyarország rendjelei díszítik. Alulról felfelé haladva az Aranygyapjas-, a Mária Terézia Kato-

*Erzsébet királyné Esztergomban
fennmaradt állítólagos halotti címere
(BEKE 1995. után)*

kesegyházban a királyné lelki üdvéért mondott gyászmisén használhatták dekorációként.

Egyébként magyar nyelvű felirata ellenére, magyar szempontból az esztergomi címer is erősen kifogásolható. Ez ugyanis nem a királyné személyi felségcímere, hanem az Osztrák Császárság 1866-ban megállapított közécímere,¹⁹ amelyet Magyarországra meglehetősen sérelmesen, 1915-ig – a közös (közép és kis) címerek bevezetéséig²⁰ – az Osztrák–Magyar Monarchia is tovább használt, főleg a közös ügyek területén és a külső hatalmakkal való érintkezésben. Amennyiben ezt a címet csakugyan Esztergomban készítették, úgy – legalábbis a címer vonatkozásában – elmondhatjuk, hogy ott legalább annyira érzéketlenek voltak a magyar alkotmány és közjog iránt, mint a császárvárosban.

A magyar királynék (a 16. századtól egyben német-római, majd 1804-től osztrák császárnék) címerhasználatára máig feltáratlan, kidolgozatlan téma. A dualista korszak jeles osztrák heraldikusa, Hugo Ströhl (1851–1919) szerint a cs. kir. Belügyminisztérium Bécsben, 1887. március 14-én kelt, 103 A számú rendeletében

nai-, a Szt. István- és a Lipót Rend. A Lipót Rend heraldikai jobb oldalán a Vaskorona-, bal oldalán a Ferenc József Rend jelvénye. A rendjelvények mindegyike nagykereszt (kivéve az egy fokozatú Aranygyapjas Rendet) és rendi lánccon függ (kivéve a Mária Terézia Katonai Rendet, amelynek nem volt rendi lánc, csak szalagja). A sas szárnyain a heraldikai jobb oldalról balra haladva a következő címerek láthatók: Magyarország, Galícia, Alsó-Ausztria, Salzburg, Stájerország, Tirol, Karintia, Morvaország és Szilézia, Erdély, Krajna, Csehország. A címer alatt felirat: ERZSÉBET/ Magyarország koronázott királynéja./ 1837. dec. 24. – 1898. szept. 10.¹⁸

Miután egykorú fényképfelvétel bizonyítja, hogy a királyné bécsi ravatalát a Veszprémben megőrzött címerrel azonos címerek díszítették, – feltevésem szerint – az Esztergomban megőrzött címet talán az esztergomi főszé-

szabályozta a császárné címerét. Saját leírása szerint, ő is ennek az alapján rajzolta meg – a könyve megjelenésekor (1899 vagy 1900)²¹ már nem is élő – uralkodóné címerét („Wappen Ihrer Majestät der Kaiserin”). Ströhl ábrája heraldikai lényegét tekintve megfelel az Erzsébet bécsi ravataláról származó, Veszprémben fennmaradt halotti címer ábrájának. Bár a két címerrajz stílusa merőben eltérő egymástól, Ströhlnél is a Habsburg–Lotharingiai-ház genealógiai- és a Wittelsbach-ház címere került a sas mellére. Igaz itt nem két külön ovális pajzsban, mint a halotti címeren, hanem egy közös, kerekaltalpú, hasított címerpajzsban elhelyezve. Ströhl címerének sasa sem tartja karmaiban az uralkodói jelvényeket (kard, jogar, országalma) és a címert itt sem díszíti az Aranygyapjas Rend jelvénye, mert ezek az attribútumok (ahogyan Ströhl hangsúlyozta is), csak magát a császárt illették meg. Ströhl ábráján Erzsébet császárné címerét két fekete-arany griff tartja és a pajzsban kívül elhelyezett virágok is díszítik, de mindez nem érinti a címer lényegét.

Egyébként felmerült bennem a kérdés, hogy Ströhl a császárné személyi címerén miért nem ábrázolta a Habsburgok női házirendjét, a Csillagkereszt Rendet?²² A kérdés annál inkább is jogosnak tűnik, mert a császár személyi címerén megtalálható a Habsburgok férfi házirendje, az Aranygyapjas Rend jelvénye.

Ezek után azonban még mindig hiányérzetünk van. Ströhl szépen megrajzolta és publikálta a császárné (és a császár) személyi címerait, de továbbra sem tudjuk, hogy milyen lehetett – ha egyáltalában létezett ilyen – a magyar királyné személyi felségcímere? A magyar király – I. Ferenc József – személyi címerének a középcímer azon változatát tekinthetjük, ahol a középpajzsra még egy további pajzsot (szívpajzs) is elhelyeztek a Habsburg–Lotharingiai-ház genealógiai címerével. Ezt a címerváltozatot 1874-től kezdve használta az uralkodó, elsőként az 1874-es állampen-

*I. Ferenc József magyar királyként
használt személyi címere a budai
Várban, az Alagút mellett, 1880
(Szerző fényképe)*

cséten (Csánki Dezső szerint helyesebben királyi pecséten).²³ Az 1915-ös állampecséten továbbra is megmaradt ugyanez a változat, némileg módosult formában. Megváltozott a címerpajzs és a Szt. Korona alakja, továbbá a nagypajzs alsó ékét vágással kettéosztották, s heraldikai jobb felébe bekerült Bosznia-Hercegovina címere, Szlavónia címerében pedig a hatágú aranycsillag sugárzó, aranszegélyű vörös csillagra változott.²⁴ Monumentális, az uralkodó jelmondatával (Bizalmam az ősi erényben) és címertartó angyalokkal is ellátott, 1880-ban készült, színes változata látható Budapesten, az Alagút Duna felőli bejáratától D-re eső várfalon elhelyezve..

Hátra van még a másik kérdés. Milyen szerepet játszott a magyar királyné kancellárja, Veszprém püspöke a királyné temetésén?

Hornig Károly bíboros somogyi béрма-körútján, Tabon értesült a királyné váratlan haláláról. A tabi kastély kápolnájában, szeptember 10-én Emma Welser von Welsersheimb grófnőt – Zeno Welser von Welsersheimb gróf,²⁵ táborszernagy, kamarás, titkos tanácsos, osztrák honvédelmi (Landwehr) miniszter és felesége, Karolina Roden bárónő leányát – is megbérmálta.²⁶

Ezzel magyarázható, hogy a gyászhíre püspöki székhelyén, Veszprémben először helyettese, Kemenes Ferenc²⁷ nagyprépost bocsájtott ki körlevelet, 1898. szeptember 12-én.²⁸ Ezután Hornig

Kemenes Ferenc veszprémi nagyprépost, püspök helyettes körlevele, Veszprém 1898. szept. 12. (VÉL)

magánemberként kérte a bécsi udvari plébánost, juttasson neki, valamilyen szerepet a temetés körül. Ezzel kapcsolatosak Fischer-Colbrie Ágost²⁹ magyar nemzetiségű, bécsi cs. és kir. udvari káplán Hornig Károlyhoz írt alábbi levelei:

„+

Excme Domine!

Talán kegyes lesz Exciád pénteken reggel $\frac{3}{4}$ 8 órakor a holt testet csendesen beszentelni s azután praesente corpore (magyarul: a test jelenlétében) misézni. Egyelőre ezt bátorkodik indítványozni az udvari plébános³⁰ úr. A három nagy requiemet illetően még nincs megállapodás – (talán Schönborn,³¹ Vaszary,³² Gruscha³³ biboros urak?)

Péntek reggelre korán lenne a Brühlből³⁴ bejönni, ez csak most jut eszembe. Nem méltóztatnék-e bennünket annyira megtisztelni, hogy Exciád nálunk aludnék? Hely van akár mennyi s Laurin³⁵ nincs itthon, nem is jön. In humillimo osculo manus (magyarul: alázatos kézcsókkal)

Augustin

Vienn 13. IX. 98.”³⁶

És a másik levél:

„+

Excme Domine!

A tabi „czédula” már el van égetve; ha méltóztatnék ujat csinálni: szívesen „hitelesítem”. Különböztetnem erre semmi szükség nincs. Még a kormány sincs semmiféle blamázsban, mert a Hiv. Lap nem mondja hogy Exciád „mint kancellár” végezte a beszentelést. Akkor interpelláljon P.³⁷ azért is, hogy a Prímás³⁸ „mint ilyen” végzett Requiemet s egy sorba helyezkedett a bécsi és a prágai bíboros urakkal; következtessen trializmusra, cseh közjogra, ennek Bánffy és Prímás által való elismerésére stb. stb. Mert a három Reguiem is benn volt a Bpesti Közlönyben. Csak tege neveltségessé önmagát és bolond vesszőparipáját, minél előbb, minél jobban, minél alaposabban. In humillimo osculo manus

devotio. in SS. C. J.

FischerColbrie

Vienn. 26. IX. 98.”

Hornig írásával rájegyezve:

„Polonyi levele folytán (lásd alább – R. P.) azt kérdeztem tőle: nincs e még nála az a levelem, melyben Tabról – bérnálási köruton akkor ott lévén, megkértem volt őt, szerezne nekem funkciót a temetkezési stb”.³⁹

Az uralkodóné temetése körüli bonyodalmakkal kapcsolatos Polonyi Géza országgyűlési képviselő Hornig Károlyhoz intézett levele is:

„Nagyméltóságú

Hornig Károly

v. b. t. t.⁴⁰ és veszprémi püspök

úrnak

Veszprémben

Budapest 1898 szeptember 23,

Kegyelmes Uram!

Nagy és fontos állami érdek leszen mentsége alkalmatlankodásomnak.

Tisztelettel kérem – ha nem vagyok terhére – rendelje el az én kedves a latere bácsimnál Janossy ő nagyságánál⁴¹ vagy a titkár urnál – hogy lehetőleg rövid idő alatt közöljék velem – melyik volt az utolsó királyné – akinek temetésénél a veszprémi püspök mint udvari kancellár celebrált és miből áll a közjogilag is fontos szerződés, melyet a veszprémi püspök végez.

A kérdést annak forrását illetőleg kívánatra teljesen bizalmasnak fogom tekinteni.

Nem titkok közlését kérem hanem csupán olyan részleteket, melyeket természetesen hosszabb utánjárás mellett más forrásoknál is megtalálhatok.

Alkalmatlankodásomért bocsánatot kérve maradok

Nagyméltóságodnak

kiváló tisztelője

Polónyi Géza

országgyűlési képviselő”

Más írással rájegyezve Hornig püspök válasza:

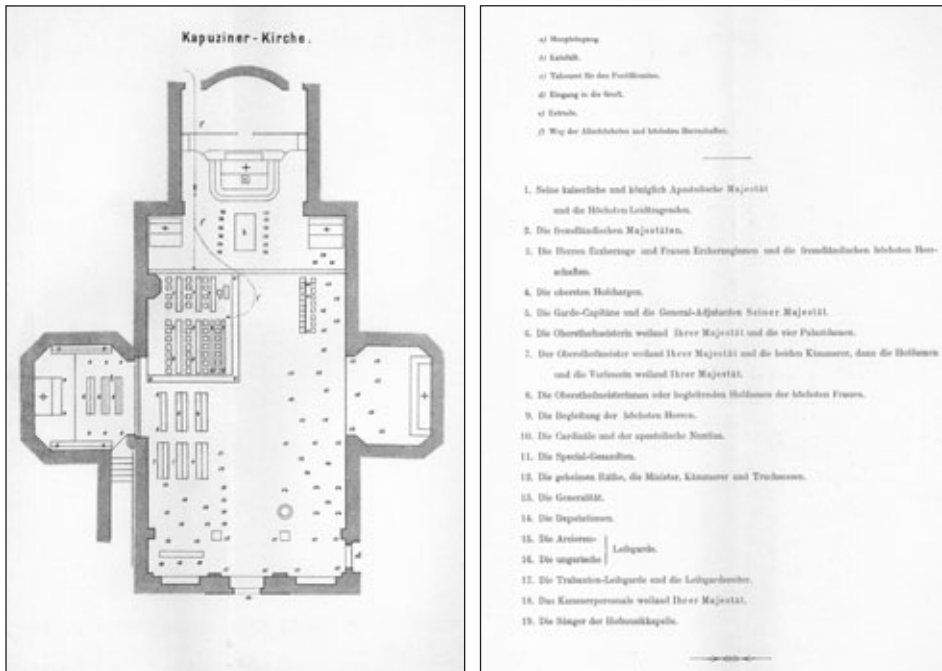
„Nagyságos Képviselő Úr! Becses sorait e napokban Veszprémből küldték utánam. Fölvilágosítást e téren aligha fog valaki adhatni; mert a kérdés ily alakban talán sohasem állítottatott fel. – A temetés, mint mindenütt első sorban az illetékes plébános joga és kötelessége, ki arra s az azzal összefüggő egyéb ténykedésekre meghívhat mást is. Ezért én magán uton, mint Hornig, kérttem a magyar udv. káplán, dr. Fischer-Colbrie által, juttasson nekem valami functiót, mit ő hozzám való régi szíveségből meg is tett. Egyebet nem tudok, tehát nem is mondhatok; – csak annyit befejezésül, hogy teljes tisztelettel maradok Nagyságod alázasos szolgája Hornig Károly veszpr. ppk.”

Hornig írásával rájegyezve:

„NB. fogalmazványomat ide másoltattam; – mint hallom, hasonló kérdést intézett Jánosy kanonokhoz is.

A vett értesüléseket úgy látszik nem találta, olyanoknak, melyek „interpellatio”-ban értékesíthetők volnának.”⁴²

Tehát másik feltevésem is megbukott, a királyné temetését nem a veszprémi püspök végezte (bár ő is részt vett a szerződésen, amelyen a cs. és kir. udvari plébános

Erzsébet császárné és királyné a bécsi Kapucinusok templomában történt gyászszertartásának alaprajza és magyarázata. A magyarázat magyar fordítása: a) főbejárat, b) ravatal, c) ülőke a szertartást végzőknek, d) bejárat a kriptába, e) emelvény, f) a legmagasabb és magasabb rangú urak útvonala, 1. Ő császári és királyi Apostoli Felsége és a legmagasabb gyászoló család, 2. a külföldi felségek, 3. a főherceg urak és főhercegnő asszonyok és a legmagasabb rangú külföldi uraságok, 4. a legfőbb udvari méltóságok, 5. a gárda kapitány és Ő Felsége főhadsegéde, 6. a megboldogult Felség főudvarmesternője és a négy palotahölgy, 7. a megboldogult Felség főudvarmestere és a két kamarás, azután az udvarhölgyek és a megboldogult Felség felolvasónője, 8. A főudvarmesternő, a legmagasabb rangú hölgyeket kísérő udvarhölgyekkel, 9. A legmagasabb rangú urak kísérete, 10. a bíborosok és az apostoli nuncius, 11. A különleges követek, 12. A titkos tanácsosok, miniszterek, kamarások és asztalnokok, 13. a tábornokok, 14. a küldöttségek, 15. az alabárdos testőrség, 16. a magyar testőrség, 17. A darabont testőrség és a testőr lovasság, 18. Az elhunyt Felség kamarájának személyei, 19. az udvari énekkar énekesei (VÉL)

mellett feltehetőleg számos további pap is concelebrált). Az ő szerepe arra korlátozódott, hogy egy reggeli csendes mise keretében beszentelte a királyné holttestét. Hornig – úgy tűnik – természetesnek tartotta, hogy a temetést nem ő, hanem az illetékes udvari plébános végezte. Nem is ő sértődött meg e miatt, hanem a

Függetlenségi Párt minden lében kanál, izgága országgyűlési képviselője, Polónyi Géza. Ugyanis Polónyi érdemesnek vélte, az általa a magyar közjog megcsúfolásának érzett esetről való országgyűlési interpellálást, amelyet nyilván felettébb alkalmasnak tartott arra, hogy helyet szorítson neki a párt Bécsből elszenvedet vélt vagy valós nemzeti sérelmei között, s ezzel is növelje népszerűségét az ellenzék soraiban.

A Veszprémi Hírlap – amely a veszprémi püspökség által létrehozott és pártolt újság volt – egykorú számaiban egyetlen egy utalást sem találunk a temetéshez kapcsolódó botrányokról és az azt követő parlamenti szócsatákról. Holott az újság országgyűlési hírei között – különböző felszólalásai kapcsán – igen gyakran szerepelt Polónyi Géza képviselő neve is. Az újság cikkei a királyné halála felett érzett gyásznak adtak hangot, terjengősen és sokszor dagályos stílusban. Magáról a temetés lefolyásáról, részleteiről viszont nem tudósítottak. Azt mégis megtudjuk a lapból, hogy Hornig Károly püspök, Jánosi Ágoston (valószínűleg név tévesztés Gusztáv helyett) apátkanonok és Simon György⁴³ szentszéki jegyző kíséretében szeptember 15-én érkezett meg Bécsbe. Szeptember 17-én, reggel Hornig püspök beszentelte a halottat, s 9 órakor a császári palota kápolnájában csendes misét mondott a királynéért. Szeptember 18-án pedig ő is részt vett a temetési szertartásban is.⁴⁴

Miután sem a szakirodalomban, sem az egykorú veszprémi újságokban nem találtam rá a gyászszertartás leírására, érdemesnek tartom annak a Veszprémi Érseki Levéltárban megőrzött, német nyelvű szövegét magyar fordításban teljes terjedelmében közreadni.

„A néhai Erzsébet császárné és királyné
holtteste hazahozatalának, kitételének és eltemetésének
szertartása

Hazahozatal

Csütörtökön, 1898. szeptember 15-én a néhai császárné és királyné holtteste 10 órára kitűzött érkezése előtt, a Nyugati-pályaudvaron fogadásra gyűlnek össze: az első főudvarmester, a 4 szolgálattelvő palotahölgy, a helyőrség tisztjei és katonai tisztviselői, az udvari papság, a hazahozatalhoz szükséges többi udvari kíséret és egy díszszázad, zenekar nélkül.

Mihelyt a vonat megérkezett, a komornyikok és lakájok kiemelik a koporsót és a fogadásra rendelt, kápolnává átalakított udvari szalonba viszik.

A papság és egy udvari főfelügyelő haladnak az élen, 8 nemes apród viasz fátylával, 6 alabárdos, 6 magyar, 8 darabont és 8 lovas testőr, tiszteseikkel alkotják mindkét oldalt a kíséretet. Az első főudvarmester, a néhai Felsőfőudvarmestere⁴⁵ és főudvarmesternője,⁴⁶ a 4 palotahölgy, a gyászoló udvarhölgyek, a 2 kamarás és a néhai Felsőfőudvarmesternője kísérik a koporsót.

A koporsót a ravatalra teszik, a testőrök és nemes apródok előírásosan felállnak,

miközben az udvar a ravatal jobb és bal oldalán elhelyezett imazsámolyokon foglal helyet, míg a beszterelés megtörténik.

Miután ez befejeződött, a koporsót, ahogyan korábban is kísérik, és a halottaskocsira helyezik. A menetben résztvevő személyek elhelyezkednek a nekik rendelt hintókban.

Az elinduláshoz a menet az alábbi rendben helyezkedik el: 2 udvari lovas legény lámpával, egy század lovasság, egy udvari előlovas lovon, egy kétfogatú udvari hintó az udvari főfelügyelővel, egy kétfogatú, négyülékes udvari hintó a belső szolgálkkal, egy udvari előlovas lovon, egy udvari felügyelő lovon, 2 udvari lovas legény lámpával, egy hatfogatú, négyülékes udvari hintó a néhai Felség udvarhölgyeivel és a 2 kamarással (mindegyik kocsiajtóban egy lakáj), egy hatfogatú, négyülékes udvari hintó a palotahölgyekkel (mindegyik kocsiajtóban egy lakáj), egy hatfogatú, négyülékes udvari hintó a néhai Felség főudvarmesternőjével és 2 palotahölgyel (mindegyik kocsiajtóban egy lakáj), egy hatfogatú udvari hintó az első főudvarmesterrel és a néhai Felség főudvarmesterével (mindegyik kocsiajtóban két lakáj), 2 udvari lovas legény lámpával, a 6 hollófekete ló vonta fekete drapériás gyászhintó. Oldalán jobbra 8 darabont testőr, balra 8 lovas testőr, tiszteseikkel, azután mindkét oldalon 6 lakáj, a gyalogos testőr század mozgó sorfala. A gyászhintó mellett 4 udvari lovas legény lovagol lámpával. (Követik őket a hintókra felügyelő személyek az udvari istállótól.) Hat alabárdos és 6 magyar testőr, köztük 1-1 másodőrmeester lovon, 2 udvari lovas legény lámpával, két kétfogatú, négyülékes udvari hintó a néhai Felség kamarai személyzetével. A menetet egy század lovasság zárja.

A menet katonai sorfal között, a Nyugati-pályaudvartól a Mariahilfer-, a Babenberger- és a Ringstrassen át, a külső Várkapun keresztül jut el a Hofburgba. Az őrség, amelyen a menet keresztülhalad, fegyverbe lép és előírászerűen tiszteleg. A lelkészek és a többi, nem a menetbe beosztott személyek a legrövidebb úton utaznak a Hofburgba, hogy a menet beérkezése előtt érkezzenek oda.

Fogadás a Hofburgban

A gyászmenet Hofburgba érkeztekor, a Követek-lépcsőjénél mindnyájan az előcsarnokban helyezkednek el, ahol az udvari- és vár plébános az asszisztenciájával együtt várja Őfelsége holttestét. A koporsót a belső szolgák és a lakájok a lépcsőn felviszik az előcsarnokba, majd megáldás után a templomba.

Egy udvari felügyelő, egy sekrestyés a plébánia keresztjével, az udvari énekkar énekesei a Miserere-t énekelve, az udvari- és vár plébános az asszisztenciájával, egy udvari főfelügyelő lépnek be az élen. Nyolc nemes apród viasz fáklyával, 6 alabárdos, 6 magyar, 8 darabont és 8 lovas testőr, tiszteseikkel alkotják kétoldalt a kíséretet. Az első főudvarmester, a néhai Felség főudvarmestere és főudvarmesternője, a 4 palotahölgy, az udvarhölgyek⁴⁷ és a néhai Felség felolvasónője,⁴⁸ a 2 kamarás,

továbbá a kíséret egyéb személyei kísérik a koporsót, és foglalnak helyet mindkét oldalon a templomi padokban.

Miután megtörtént a ravatalon elhelyezett legmagasabb rangú holttest beszentelése, és a néhai Felség főudvarmestere a koporsó mindkét kulcsát átadta az első főudvarmesternek, mindnyájan eltávoznak, és a templomot bezárják.

Bemutatás

Pénteken, szeptember 16-án, reggel 8 órakor kezdődik, a megelőző beszentelés után, a közönség bebocsájtása a néhai Felség ravatalon, lezárt koporsóban kiállított holttestéhez. A templomban és az oratóriumokon fekete bevonat, az imaszékek feketével bevonva, az oltáron fekete keresztkendők függnek, amelyekre a néhai Felség címereit helyezték el. A körben megvilágított ravatalt fekete posztó borítja és azt a helyet, ahol a koporsó áll aranszövet fedi, felette fekete bársony baldachin lóg. A ravatalon a császári és királyi koronák, a főhercegi kalap, a Csillagkereszt Rend jelvényei stb.⁴⁹ mellett, aranszegélyes fekete bársonypárnán egy pár fehér kesztyű és legyező.

A beszentelés közben a ravatal mellett a díszőrséget a testőrök adják, a papság, a komornyikok, az ajtónállók és lakájok a templom hajójában, a kamarások és a Csillagkeresztes hölgyek⁵⁰ a titkos tanácsosok oratóriumában imaórákat tartanak.

Délután 5 órakor a bebocsájtás befejeződik.

Szombaton, szeptember 17-én, ismételt beszentelés után, reggel 8 órától déli 12 óráig újra látogatható a közönség által a ravatal. Mindkét napon 8-tól 12 óráig az összes oltároknál gyászmisék mondatnak, és mindkét nap délelőtt 10 órakor, szeptember 16-án délután 5 órakor is, a bebocsájtás befejezése után az udvari énekkar a Miserere-t énekli.

12-től 1 óráig a város templomtornyainak harangjai szólnak.

A temetés

Szombaton, szeptember 17-én, délután 4 órakor kezdődik az ünnepélyes temetés. A koporsót a komornyikok és lakájok a ravatalról leemelik és megismételt beszentelés után, a következő kísérettel a Schweizerhofban álló gyászhintóra viszik: két udvari felügyelő, egy udvari sekrestyés kereszttel, az udvari sekrestyések füstölővel és szenteltvíz-hintóval, 2 segédkező udvari káplán és az udvari- és várplébános égő gyertyával, azután egy udvari felügyelő lépkednek. A néhai Felség főudvarmestere, a 2 kamarás, a néhai Felség főudvarmesternője és a 4 palotahölgy kísérik a koporsót. Nyolc nemes apród égő viasz fáklyával, 6 alabárdos, 6 magyar, 8 darabont és 8 lovas testőr, tiszteseik vezetésével adják az oldalkíséretet.

Miután a koporsót a hintóra helyezték és mégegyszer beszentelték, harangzúgás közben megindul a menet.

Amelyet megnyit: egy szakasz lovasság, azután következnek: egy udvari előlovas lovon, egy kétfogatú udvari hintó egy udvari főfelügyelővel, egy kétfogatú négyülé-

ses udvari hintó a belső szolgálkkal, egy század lovasság, egy udvari előlovas lovon, egy udvari felügyelő lovon, egy hatfogatos, kétülékes udvari hintó a két kamarással (mindegyik kocsiajtóban lakájok), egy hatfogatos, kétülékes udvari hintó a 4 palotahölgygel (mindegyik kocsiajtóban lakájok), egy hatfogatú udvari hintó a néhai Felség főudvarmesterével és főudvarmesternőjével (mindegyik kocsiajtóban 2 lakáj), a lakájok párosával, egy osztag testőr gyalogság, egy osztag testőr lovasság és egy osztag darabont testőrség, egy-egy tiszt vezetésével, a nyolc hollófekete lótól vont, fekete drapériás gyászfogat a koporsóval. Mindkét oldalán 4 lakáj megy égő viasz fáklyával, 4 nemes apród, 6 alabárdos, 8 darabont testőr jobb-, 6 magyar, 8 lovas testőr bal oldalkíséretként. Egy-egy osztag alabárdos és magyar királyi testőr lovon kanyarodik a gyászhintó után, egy század gyalogság és egy század lovasság zárja a menetet.

A gyászmenet útja a belső Burghofon át a Michaeler- és Josephsplatzon keresztül, az Augustiner- és Tegethoffstrassén halad a Neuen Marktig, a Kapucinusok templomáig.⁵¹

Az egészségügyiek, a papság, a városi tanács, a tartományi bizottságok, azután a minisztériumok és központi hatóságok tanácsosai, továbbá mind a négy udvari törzs udvari tisztviselői már korábban az Ágostonosok udvari templomában gyülekeznek, ahonnan rangsorra való tekintet nélkül csatlakoznak a gyászmenethez.

A jelzésre, hogy a gyászmenet közeledik, az inkognitóban érkezett legmagasabb és magasabb rangú uraságok elfoglalják helyüket a templomban. Az udvar és az egyéb meghívott személyek már előbb megtették ugyanezt. A Kapucinusok templomának belseje feketével van bevonva, a térdeplők feketével behúzva, a padló feketével letakarva.

Amikor a gyászhintó a Kapucinus templom főbejáratához érkezik, a koporsót leemelik, a papság – élén a szertartást pontifikálókkal – fogadja, és vezetésükkel a templomba viszik, s a presbitérium közepén felállított, égő gyertyákkal körülvett ravatalra helyezik.

A néhai Felség főudvarmestere, a 2 kamarás, a néhai Felség főudvarmesternője és a 4 palotahölgy követik őket a ravatalig, ahol elfoglalják fenntartott helyüket.

Következik az ünnepélyes beszentelés, miközben az udvari zenekar énekesei a Libera-t éneklük.

A komornyikok és lakájok felemelik a koporsót és a kapucinusok imádkozó fáklyás kíséretével a kriptába viszik.

A pontifikáns az asszisztenciával az élen halad, Ő császári és apostoli királyi Felsége, az első főudvarmester pálcájával, a néhai Felség főudvarmestere és a két kamarás követik őket a kriptába.

A testőrök, nemes apródok stb. visszamaradnak a templomban.

A kriptában még egyszer megtörténik a beszentelés. Az ima befejeztével az első

főudvarmester a legmagasabb rangú holttest koporsójának kulcsait átadja a kapucinusok gvardiánjának, védelmébe ajánlva azt, majd a kíséret a kriptából visszatér a templomba.

Mihelyt Ő Felsége visszatért a kriptából, a legmagasabb udvar elhagyja a templomot, ahonnan a további jelenlévők is távoznak”⁵²

A Veszprémi Hírlap részletesen ismertette még Veszprém vármegye, Veszprém város, a helyi felekezetek, testületek és iskolák gyász ünnepeinek mikéntjét.

Fenyvessy Ferenc,⁵³ Veszprém vármegye főispánja már a királyné ellen elkövetett merénylet másnapján, szeptember 11-én, vasárnap meghívót bocsájtott ki a megyebizottsági tagokhoz.⁵⁴ A rendkívüli gyászközgyűlést szeptember 16-án, péntek délelőtt 10 órától tartották a veszprémi vármegyeháza nagytermében. A közgyűlésen Kolossváry József⁵⁵ alispán javaslatára jegyzőkönyvben örökítették meg a vármegye részvétét és hűségét az uralkodóház iránt, és ugyanezt a miniszterelnök útján – hűség feliratban is az uralkodó tudomására hozták. Megállapították a gyászolás

rendjét. Ennek keretében pl. a vármegye hivatalos kiadványait hat hónapon keresztül gyászpecsét alatt adták ki. Elhatározták, hogy a temetésen a főispánból, Kolossváry József alispánból és Reé Jenő megyebizottsági tagból álló küldöttség képviseli a vármegyét.⁵⁶

Kovács Imre,⁵⁷ Veszprém város polgármestere szeptember 14-én, szerdán adta ki meghívóját a rendkívüli képviselő-testületi közgyűlésre, amelyet szintén szeptember 16-án tartottak meg a veszprémi városházán.⁵⁸ A vármegyéhez hasonlóan a város is részvét feliratot intézett a királyhoz, Kovács Imre polgármester és Vikár Lajos főjegyző aláírásával.⁵⁹

Hornig Károly megyés püspök – Bécsből visszatérve – szeptember 19-

*Kovács (Kováts) Imre,
Veszprém város
polgármestere meghívója
a képviselő-testületi tagokhoz,
Veszprém, 1898. szept. 14. (VÉL)*

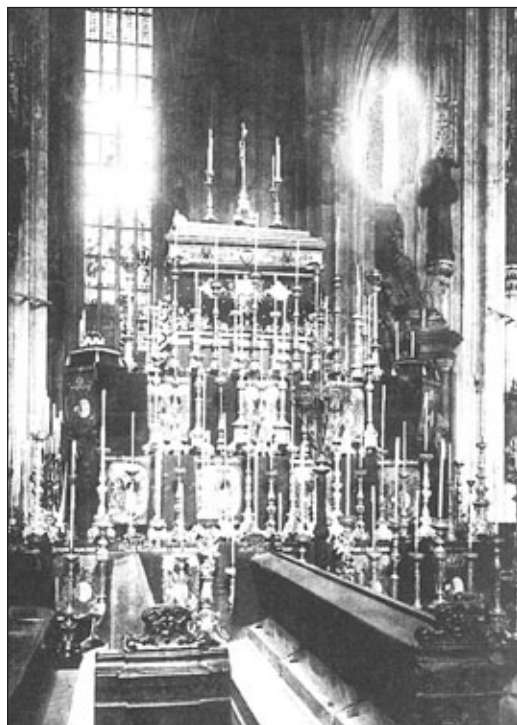
Hornig Károly veszprémi püspök körlevele egyházmegyéje tagjaihoz, Veszprém, 1898. szept. 19. (VÉL)

én, hétfőn bocsájtott ki körlevelet az egyházmegyééhez.⁶⁰ (Ez nagy valószínűséggel hasonlóan történhetett a Monarchia valamennyi egyházmegyéjében.)⁶¹ Szeptember 23-án, pénteken tartották a veszprémi székesegyházban (valamint az egyházmegye összes plébánia- és szerzetesi templomában) az ünnepélyes gyász istentiszteletet. Utána a Nemzeti Kaszinóban Hám Sándor⁶² kegyesrendi (piarista) tanár mondott emlékbeszédet. Ugyancsak 23-án került sor további megemlékezésekre, a ferences templomban (itt Meszes Polikárp házfőnök celebrálta a szentmisét), a Szt. Annakápolnában (reggel ½ 8-kor a r. k. népiskola tanulóinak), a r. k. Körben és a r. k. Legényegyletben is. A református és az evangélikus (itt Demjén Márton lelkész) templomban már szeptember 18-án, vasárnap délelőtt emlékeztek meg a királynéről. Az izraelita hitközség szeptember 19-én, hétfőn rendkívüli közgyűlést, 21-én, szerdán 10 órától gyász istentiszteletet tartott.⁶³

A m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter október 4-én elrendelte, hogy ezen-től évenként november 19-én (Erzsébet napkor) valamennyi fő-, közép-, szak- és népiskolában iskolai gyászünnepély tartandó a királyné emlékére.⁶⁴

A helyi sajtó tudósított róla, hogy XIII. Leó pápa a királyné halála alkalmából írt

latin nyelvű ódáját, Taliani bécsi nuncius útján juttatta el I. Ferenc József királyhoz.⁶⁵ De arról is beszámoltak, hogy a király népeihez intézett falragaszát, kitétele után rövidesen – szemtanúk szerint – reklámhirdetésekkkel átragasztották.⁶⁶

Erzsébet császárné és királyné ravatala a halotti címerekkel a bécsi Hofburg kápolnájában, 1898. szept. 16–17. R. Lechner fényképe

Rövidítések

BK = Budapesti Közlöny

LDM = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

VÉL = Veszprémi Érseki Levéltár, Veszprém

VH = Veszprémi Hírlap (megjelent 1893–1944 között)

FORRÁSOK

BAJÁK 1997. = BAJÁK László: Címerek a gyászszertartásokon, halotti címerek a 19. századból.

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI. 1997–1998. Miskolc, 1997. 163–191.

BEKE 1995. = BEKE Margit: A Prímási Levéltár nemesi és címeres emlékei. Kiadók: Prímási Levéltár, Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány. Esztergom, 1995.

- BEKE 2003. = BEKE Margit szerk.: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szent István Társulat. Budapest, 2003.
- BERTÉNYI 1993. = BERTÉNYI Iván: Új magyar címertan. Maecenas Könyvkiadó. Budapest, 1993.
- BIELIK 1901. = BIELIK, Emerich: Geschichte der K. u. K. Militär-Seelsorge und des apostolischen Fels-Vicariates. Im Selbstverlage des Apostolischen Feld-Vicariates. Wien, 1901.
- BODROGI–MOLNÁR–ZEIDLER 2005. = BODROGI Péter – MOLNÁR József – ZEIDLER Sándor: Nagy magyar kitüntetéseknévkönyv. A magyar állam rendjelei és kitüntetései a Szent György-rendtől a Nagy Imre-érdemrendig. Rubicon-Könyvek. Budapest, 2005.
- BÖLÖNY 1992. = BÖLÖNY József: Magyarország kormányai 1848–1992. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992.
- CORTI 1935. = CORTI, Egon Cäsar: Erzsébet. A királyné hátrahagyott iratai, leányának naplója és egyéb eddig ismeretlen naplók és feljegyzések alapján. Révai kiadás. Budapest, 1935. (Reprint kiadás: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.)
- CSÁNKI 1916. = CSÁNKI Dezső: Az új magyar és úgynevezett közös címerekről. Századok 50. évf. (1916. jan. 15.) 1. szám 1–27.
- Glanz und Elend 1987. = Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs. 2. Theil 1880–1916. Katalog. Schloss Grafenegg 9. Mai – 26. Oktober 1987. Niederösterreichische Landesausstellung. Katalog des Niederösterreichische Landesmuseums, Neue Folge Nr. 186. Wien, 1987.
- Gothaisches Genealogisches Taschenbuch 1898. = Gothaisches Genealogisches Taschenbuch nebst diplomatisch-statistischem Jahrbuch 1898. 135. Jahrgang. Justus Perthes. Gotha, 1897.
- HAMANN 1990. = HAMANN, Brigitte szerk.: Habsburg lexikon. Új Génius Kiadó. Budapest, 1990.
- HAMANN 1992. = HAMANN, Brigitte: Erzsébet Magyarország királynéja. Fabula Könyvkiadó Kft. Budapest, 1992.
- HANKÓ–KISZELY 1990. = HANKÓ Ildikó – KISZELY István: A nádori kripta. Babits Kiadó. Szekszárd, 1990.
- Hof-Kalender 1881. = Österreichisch-kaiserlicher Hof-Kalender für das Jahr 1881. Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei. Wien, 1881.
- HOGYA 1998. = HOGYA György: A város szolgálatában. Veszprém város polgármesterei és tanácselnökei (XIX–XX. század). Veszprém, 1998. (Veszprém Városi Füzetek 1.)
- ILLÉS 1917. = ILLÉS József: A magyar czímer és a királyi czím története 1804-től kezdve. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1917. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. kötet 6. szám)
- KASTNER-MICHALITSCHKE 1896. = KASTNER-MICHALITSCHKE, Else: Der Sternkreuzorden. Eine Monographie. Verlag von „Böhmens deutsche Poesie und Kunst”. Wien, 1896.
- Keine Thränen... 1998. = Keine Thränen wird man weinen... Kaiserin Elisabeth. 235. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Hermesvilla. Lainzer Tiergarten. 2. April 1998 – 16 Februar 1999. Herausgegeben von den Museen der Stadt Wien. Wien und München, 1998.
- KOLLÁNYI 1901. = KOLLÁNYI Ferencz: A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története. Egyházmegyei Könyvnyomda. Veszprém, 1901. (Adalékok a Veszprémi Püspökség történetéhez I.)
- KUMOROVITZ 1965. = KUMOROVITZ L. Bernát: A magyar közép- és nagycímer kialakulása. Levéltári Közlemények 1965/2. 209–232.
- LÉH–KOLTAI 1998. = LÉH István – KOLTAI András: A Magyar Piarista Rendtartomány történeti névtára 1666–1997. Catalogo Provinciae Hungaricae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997. Magyar Piarista Tartományfőnökség, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest, 1998.

- Lexikon Theologie und Kirche 1957–1966. = Lexikon für Theologie und Kirche 1–10. köt. Herausgegeben von Höfer, Joseph, Rom und Rahner, Karl, Innsbruck. Verlag Herder. Freiburg, 1957–1966.
- Magyar katolikus lexikon 1993–2014. = Magyar Katolikus Lexikon. 1–17. köt. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Budapest, 1993–2014.
- Magyar nagylexikon 1993–2004. = Magyar nagylexikon 1–19. köt. Magyar Nagylexikon Kiadó. Budapest, 1993–2004.
- Militär-Schematismus 1879. = Kais. Königl. Militär-Schematismus für 1879. Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei. Wien, 1878.
- NIEDERHAUSER 1992. = NIEDERHAUSER Emil: Merénylet Erzsébet királyné ellen. Helikon Kiadó. Gyomaendrőd, 1992.
- PERÉMI 2011. = PERÉMI Ágota szerk.: Emlékkötet Laczkó Dezső (1860–1932) születésének 150. évfordulójára. A Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém, 2011.
- Personal-Stand 1892. = Personal-Stand der Säcular- und Regular-Geistlichkeit der Wiener Erzdiözese 1892. Verlag der fürstbischöfliche Ordinariats-Kanzlei. Wien, 1892.
- PFEIFFER 1987. = PFEIFFER János: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). Püspökei, kanonokjai, papjai. Görres Gesellschaft. München, 1987. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 8.)
- RAINER 1943. = RAINER Rudolf: A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. Szerk. bizottság: Felszeghy Ferenc – Rátvay Imre – Petrichevich György – Ambrózy György. Társadalmi Könyv- és Lapkiadó Vállalat. Budapest, é. n. (1943)
- RÉVAI 1911–1935. = Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. 1–21. köt. Budapest, 1911–1935.
- Schematismus Strigoniensis 1898. = Schematismus cleri archidiocesis Strigoniensis pro anno a Christo nato 1898. Typis Gustavi Buzárovits. Strigonii, 1898.
- STRÖHL 1900. = STRÖHL, Hugo: Österreichisch-ungarische Wappenrolle. Anton Schroll & Comp. Kunst Verlag. Wien, 1900.
- TOLNAYNÉ 1992. = TOLNAYNÉ Kiss Mária válogatta, sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Kedves Idám! Erzsébet királyné, Ferenc József, Andrassy Gyula és Schrott Katalin levelei Ferenczy Idához. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992.
- WOLFSGRUBER 1905. = WOLFSGRUBER, Cölestin: Die k. u. k. Hofburgkapelle und die k. u. k. Geistliche Hofkapelle. Verlag von Mayer & Comp. Wien, 1905.

JEGYZETEK

¹ LDM Történeti Adattára 4873/1917.

² Fegyverzet alatt a heraldikában az állatok csőrét, karmát, körmét értjük.

³ A heraldikában az irányok úgy értendők, mintha a címert saját pajzsunkon vagy ruhánkon viselnénk.

⁴ A heraldikában csonka az olyan állat, amelyiknek a fegyverzete hiányzik.

⁵ Ezt a koronát Rudolf császár készítette a 17. század elején. 1804-től 1918-ig használták osztrák császári koronaként.

⁶ Laczkó Dezső életéről, tudományos tevékenységéről legutóbb: PERÉMI 2011.

⁷ LDM Adattára: Szerzeményi napló I. 309. 4873. szám.

⁸ A kérdésről részletesen: KOLLÁNYI 1901.

⁹ A halotti címerek újkori alkalmazásáról: BEKE 1995. 19–26.; BAJÁK 1997.

¹⁰ Zsófia, Wittelsbach (München, 1805. jan. 27. – Bécs, 1872. máj. 28.) 1824-től Ferenc Károly főherceg felesége, I. Ferenc József császár, király édesanyja. HAMANN 1990. 394–397.

- ¹¹ Valószínűleg Lobkowitz, Georg Christian herceg (Bécs, 1835. máj. 14. – ?) Melnik, Drhovl, Rozdialovic uradalmainak ura, Sedlec, Sižova, Strázovic, Schopka, Skuhrov birtokosa, az osztrák birodalmi tanács urak háza tagja, Csehország főmarsallja, valóságos belső titkos tanácsos, a Máltai Lovagrend tiszteletbeli lovagja. *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch* 1898. 178., 1010.
- ¹² Bánffy Dezső br. (Kolozsvár, 1843. okt. 28. – Budapest, 1911. máj. 24.) képviselőházi elnök: 1892. febr. 25. – 1895. jan. 19., miniszterelnök: 1895. jan. 14. – 1899. febr. 26., király személye körüli miniszter: 1898. jan. 20. – 1898. dec. 20., magyar főudvarmester: 1899. márc. 2. – 1904. márc. 5., 1903–1906: az Újpart alapító elnöke, 1904-től ellenzéki pártvezér. *RÉVAI* 2. 1911. 541–543.; *BÖLÖNY* 1992. 76., 115., 189., 259.
- ¹³ Bánffy Dezső br. magyar- és Thun und Hohenstein, Franz Anton (Teschen, 1847. szept. 2. – Teschen, 1916. nov. 1.) 1898. márc. 5.-től 1899. okt. 2-ig osztrák miniszterelnök.
- ¹⁴ Valószínűleg herceg Liechtenstein, Rudolf (Bécs, 1838. ápr. 18. – ?, 1908), 1896–1908: cs. és kir. első főudvarmester, kamarás, titkos tanácsos, fő istálló-mester, az összes testőrségek ezrede-se, altábornagy, az osztrák birodalmi tanács urak háza tagja, a cs. kir. Művészeti és Ipari Múzeum kurátora. *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch* 1898. 43., 1001.
- ¹⁵ CORTI 1935. (reprint kiadás 1989.) 457–458.
- ¹⁶ NIEDERHAUSER 1992. 20.
- ¹⁷ Erzsébet császárné és királyné ravatalképe: Keine Thränen... 1998. 214. Nr. 15.8. (fotó), 218. Nr. 15.8.; Württembergi Mária Dorottya Vilma (Carlsruhe (ma Pokoj), Porosz-Szilézia, 1797. nov. 1. – Buda, 1855. márc. 30.), József nádor harmadik felesége, a Vasárnapi Újság 1855. évi 121. számában megjelent ravatalképén a ravatalt és a mellette lévő falat is halotti címerek díszítik. Ezeken közös címersátor alatt, két enyhén egymás felé dőlő, ovális címerpajzsban, a heraldikai jobb oldalon feltehetően a Württemberg-ház címere (elmosódva), a heraldikai bal oldalon a Habsburg–Lotharingiai-ház genealógiai címere látható. *HANKÓ–KISZELY* 1990. 150–151. és számozatlan ábra, *BAJÁK* 1997. 172., 173. 8. kép.; Zsófia főhercegnő († 1872) újságban megjelent, fametszet ravatalképén a ravatal mögötti falon látunk négy egyforma halotti címet. Ezeken szintén közös címersátor alatt, két enyhén egymás felé dőlő, ovális címerpajzsban, a heraldikai jobb oldalon a Habsburg–Lotharingiai-ház genealógiai címere, a heraldikai bal oldalon a Wittelsbach-ház címere látható. *Keine Thränen...* 1998. 188. 13.6. ábra. A császári kétfejű sast egyik főhercegnő címerén sem ábrázolták, mert ők nem voltak uralkodók feleségei.
- ¹⁸ BEKE 1995. 338. (színes ábra), 412., jelzete: FL Címerek Nr. 5.
- ¹⁹ STRÖHL 1900. 4–5., Tafel IV. (színes ábra); CSÁNKI 1916. 19. 26. ábra; ILLÉS 1917. 87(451)–89(453.), 88(452.) 34. ábra. Az itt közölt osztrák közép-címer ábrák annyiban térnek el az esztergomi címertől, hogy Krajna címere helyett Illyria címere (tengeri gálya) szerepel rajtuk. Krajna címere pedig Karintia címerével közös – hasított – pajzsban kapott helyet.
- ²⁰ BK 1915. 257. szám (nov. 6.) 5–6. ábrákkal.
- ²¹ Ströhl munkájának a Veszprémi Érseki Könyvtárban található példányán nem szerepel a kiadás éve, előszava 1899-re datált. Könyvtári katalógus céduláján a kiadás éveként 1900 szerepel. ILLÉS 1917. 87(451.) 5. jegyzet is így hivatkozik rá.
- ²² A bécsi Hofburgban 1668 februárjában tűzvész pusztított. Gonzaga Eleonóra (Mantua, 1630. nov. 18. – Bécs, 1686. dec. 5.), III. Ferdinánd császár és király özvegye és két leánya szerencsésen megmenekült a tüztől. Ugyancsak épen került elő néhány nap múlva, a még mindig forró hamu közül Eleonóra féltve őrzött Szt. Kereszt ereklyéje. Ezen csodás esemény emlékére alapította meg Gonzaga Eleonóra 1668. szept. 18-án a Csillagkereszt Rendet (Csillagkeresztes Dámák Rendjét). A rend tagjai a Habsburg-család nő tagjain kívül, csak szepőlten múltú, fedhetetlen életvitelű, katolikus vallású főnemesi (nemesi) hölgyek lehettek. A Szt. Kereszt tiszteletén kívül feladatuk volt a szigorúan vallásos életvitel, a betegápolás és a jótékonykodás. A rend mindenkori legfőbb védasszonya a császárné volt (így Erzsébet is). A Csillagkereszt Rend

- ma is a világ legrangosabb női rendje. KASTNER-MICHALITSCKE 1896.; RAINER 1943. 343–344., 20. tábla; BODROGI-MOLNÁR-ZEIDLER 2005. 26–27., színes fotókkal.
- ²³ CSÁNKI 1916. 7.; ILLÉS 1917. 92(456.), IV. tábla 35. ábra; KUMOROVITZ 1965. 230.
- ²⁴ BK 1915. 257. szám (nov. 6.) 6–7., 5. ábra; CSÁNKI 1916. 7.; BERTÉNYI 1993. 21. 14. ábra.
- ²⁵ Gothaisches Genealogisches Taschenbuch 1898. 1008.
- ²⁶ Bémálás. VH VI. évfolyam (1898. szept. 25.) 39. szám 4.
- ²⁷ Kemenes (1874-ig Csácsinovits) Ferenc (Bögöte, Vas vm., 1829. szept. 20. – Veszprém, 1905. nov. 2.) 1839–1845: hat gimnáziumi osztályt végzett Kőszegen. Belépett a piarista rendbe. Újonc éveit Trencsénben töltötte. 1847: tanár (nyelvtan, hittan) Nagykárolyban. 1848–1849: honvéd hadnagy, 1849. jún. 14-én, Perlasznál mindkét tenyerén és jobb karján súlyosan megsebesült. 1849. aug. 20-án Karánsebesnél tette le a fegyvert, majd tíz napig osztrák hadifogságban volt. Hazakerülve folytatta tanulmányait. A VII. osztályból Szombathelyen, a VIII.-ból Győrött vizsgázott le. 1851-től veszprémi kispap. 1855. okt. 9-én (pápai felmentéssel) szentelték pappá. 1855–1856: káplán Szentbékállán és Kaposvárott. 1856-tól veszprémi püspöki levéltáros, iktató, szentszéki jegyző. 1859-től püspöki titkár. 1862-től tiszteletbeli pápai kamarás. 1868–1874: püspöki irodaigazgató. 1870-től veszprémi kanonok. 1873-tól segesdi főesperes. 1874-től címzetes csöpöfői prépost. 1877-től zalai főesperes. 1879-től pápai, majd somogyi főesperes. 1883-tól székesegyházi főesperes, hantai prépost. 1886-tól örkanonok. 1888-tól éneklőkanonok. 1892-től pápai prelátus. 1896-tól olvasókanonok. 1898-tól általános püspöki helynök, nagyprépost, a Vaskorona Rend 2. oszt. tulajdonosa. Kiváló színvonalra emelte a veszprémi káptalan gazdálkodását. Jelentős irodalmi munkásságot végzett. PFEIFFER 1987. 133–135.
- ²⁸ Nyomatott példánya: VÉL I. 1. 44.a.
- ²⁹ Fischer-Colbrie Ágost (Ágoston) (Zeliz, Bars vm., 1863. okt. 16. – Kassa, 1925. máj. 17.) Gimnáziumi tanulmányait Kremsmünsterben, Pozsonyban és Esztergomban a bencéseknel folytatta. 1886. márc. 20-án szentelték pappá. 1888-tól teológiai doktor, Budapest-belvárosi segédlelkész, hercegprímási szertartó és levéltáros, szentszéki jegyző, 1890. júl. 27. – 1900. jún. 18: cs. és kir. udvari káplán, egyben a bécsi Augustineum papnevelő intézet tanulmányi igazgatója, 1892-től Erzsébet m. kir. hercegnő, osztrák főhercegnő (Rudolf trónörökös leánya) hitoktatója, 1900. júl. 27-től cs. és kir. címzetes (tiszteletbeli) udvari káplán, 1900-tól esztergomi kanonok, prépost prelátus, 1902-től a bécsi Pázmáneum igazgatója, 1904-től címzetes domiotopoliszi püspök, kassai segédpüspök, 1907–1925 kassai püspök, tiszteletbeli pápai titkos kamarás. 1917-ben egyházi földreformot javasolt. Miután 1919-ben hűségesküt tett a csehszlovák kormánynak, az impériumváltás után is helyén maradhatott. Personal-Stand 1892. 42., 378.; Schematismus Strigoniensis 1898. 178.; WOLFSGRUBER 1905. 537., 558., 562., 569., 619., 626.; RÉVAI 7. 1913. 546., 20. 1927. 247.; Magyar Katolikus Lexikon 3. 1997. 682.
- ³⁰ Mayer, Laurenz (Marktgrafneusidl, 1828–?) 1853-ban szentelték pappá. 1860. jún. 9. – 1870. ápr. 2.: bécsi cs. kir. udvari káplán. 1867. jún. – 1870. ápr. 2.: cs. kir. fő udvari káplán és ceremoniarus. 1870. aug. 2-től cs. kir. címzetes (tiszteletbeli) udvari káplán. 1876. szept. 15-től cs. (és) kir. bécsi udvari és várplébános (még 1905-ben is). Pápai prelátus, a somogyi Szt. Egyed apátság címzetes infularis apátja, teológiai doktor, az osztrák császári Ferenc József Rend középkeresztje a csillaggal komturja, a belga királyi Lipót- és a pápai Szt. Sír Rend középkeresztje, a toszkán nagyhercegi Szt. József Rend lovagja, a török Medzsidge Rend 2. osztályának tulajdonosa, a bécsi Augustineum papnevelő intézet legfőbb eljárója, a bécsi teológia doktorok kollégiumának tagja, bécsi hercegségi proszinodális vizsgáló, Bécs V–XIX. kerületeinek, valamint Stockerau és Oberhollabrunn gimnáziumainak és reáliskoláinak tanulmányi felelőse. Hof-Kalender 1881. 22.; Gothaischer Genealogischer Taschenbuch 1898. 1001–1002.; Personal-Stand 1892. 16., 24., 40., 41., 378.; WOLFSGRUBER 1905. 490., 491, 508, 511., 518., 605., 618., 621., 625., 518–519. között fényképe.

- ³¹ Schönborn-Buchheim-Wolfsthal, Franz (Prága, 1844. jan. 24. – ?, 1899. jún. 25.) 1885–1899: prágai érsek, Csehország primása, teológiai doktor, valóságos belső titkos tanácsos, a Szuverén Máltai Lovagrend nagykeresztese. Gothaisches Genealogisches Taschenbuch 1898. 222., 1012.; RÉVAI 16. 1924. 662.
- ³² Vaszary Kolos (Keszthely, 1832. febr. 12. – Balatonfüred, 1915. szept. 3.) Középiskolai tanulmányait Keszthelyen, a premonstreiknél végezte. 1847. szept. 15-én lépett be a bencés rendbe. 1854. jún. 6-án tett fogadalmat. Rendje komáromi gimnáziumában tanított. 1855. máj. 26-án szentelték pappá. 1855–1856: Komárom, 1856–1861: Pápa, 1861–1869: Esztergom bencés gimnáziumaiban tanított. 1869–1885: házfőnök és gimnáziumigazgató Győrben. 1867: rendjéből elsőként szerzett történelem-földrajz szakos középiskolai tanári oklevelet. 1885–1891: pannonhalmi bencés főpát. 1891–1912: esztergomi érsek, Magyarország hercegprimása. 1892. jún. 8-tól a Szent István Rend nagykeresztese. 1893. jan. 16-tól bíboros. 1894. febr. 18-tól a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja. 1912. okt. 27-én lemondott az esztergomi érsekségről. Utolsó éveit Balatonfüredre visszavonulva töltötte. BEKE 203. 379–385. (életrajzát Fülöp Éva írta).
- ³³ Gruscha, Anton Joseph (Bécs, 1820. nov. 3. – Schloss Kranichberg, Alsó-Ausztria, 1911. aug. 5.) 1843. máj. 4-én szentelték pappá, 1878–1890: címzetes garrhái (carrhaei) püspök, cs. kir. apostoli tábori vikárius (a köznyelvben tábori püspök), 1890–1911: bécsi hercegérsek, 1891. jún. 1-től bíboros. Cs. kir. valóságos belső titkos tanácsos, az osztrák császári Lipót Rend nagykeresztese és főpapja, a szász királyi Albrecht Rend nagykeresztese, a toszkán nagyhercegi Szt. János Rend nagykeresztese, a toszkán nagyhercegi Polgári Érdemrend nagytishti keresztese, az osztrák császári Vaskorona Rend 3. osztályának lovagja, az osztrák–magyar Bronz Katonai Érdemérem tulajdonosa (1890-től), teológiai doktor, az osztrák birodalmi tanács urak háza tagja, Felső-Ausztria tartománygyűlésének tagja. Militár-Schematismus 1878. 87., 669.; Personal-Stand 1892. 9.; Gothaisches Genealogisches Taschenbuch 1898. 1012.; BIELIK 1901. 315.; RÉVAI 9. 1913. 44.; Lexikon Theologie und Kirche 4. 1968. 1255.
- ³⁴ Brühl (Hinterbrühl), Bécs környéki település. Keresztelő Szt. Jánosról elnevezett plébániatemploma ekkoriban a heiligenkreuzi esperességhez tartozott. Plébánosa ekkor (1892) Kramer, Albert (született Hermesdorf, Csehország 1846, pappá szentelték 1874-ben) volt. Personal-Stand 1892. 89.
- ³⁵ Laurin, Franz (Jeseny, Csehország 1829–?) 1854–1857: végezte a papi szemináriumot. Az 1858-as nyári szemeszterben München, Tübingen, Freiburg, Bonn egyetemeken képezte tovább magát. A bécsi érseki szeminárium tanulmányi felügyelője, 1859-től aligazgatója. 1869. szept. 22. – 1899. okt. 30.: bécsi cs. (és) kir. udvari káplán. 1899. okt. 29-től címzetes (tisztletbeli) cs. és kir. udvari káplán. Az Aranyérem Művészetért és Tudományokért tulajdonosa, teológiai doktor, a bécsi Augustineum papnevelő intézet tanulmányi igazgatója, a bécsi egyetem egyház-és dekretális jogi professzora, pápai (létszámfeletti) prelátus. Hof-Kalender 1881. 23.; Personal-Stand 1892. 17., 24., 378.; WOLFSGRUBER 1905. 502., 510., 569., 618., 625.
- ³⁶ VÉL I. 1. 44.a. eredeti kézirat.
- ³⁷ P. = Polónyi Géza (Zsitvakenéz, Bars vm., 1848. ápr. 3. – Budapest, 1920. febr. 1.) 1872–1906: ügyvéd Budapesten. 1881–1918: országgyűlési képviselő, ellenzéki politikus. A Függetlenségi Párt markáns egyénisége, az 1903-as obstrukció vezére. 1906. ápr. 8. – 1907. febr. 2.: a második Wekerle-kormány igazságügy minisztere. Miniszterségét követően ismét örökös ellenzéki. 1918–1920: a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnöke. 1919-ben a Tanácsköztársaság alatt állásából felfüggesztették, internálták. RÉVAI 15. 1922. 563.; BÖLÖNY 1992. 78., 228., 367–368.; Magyar Nagylexikon 14. 2002. 922.
- ³⁸ Primás = Vaszary Kolos esztergomi érsek, Magyarország hercegprimása.
- ³⁹ VÉL I. 1. 44.a. eredeti kézirat.
- ⁴⁰ V. b. t. t. = valóságos belső titkos tanácsos. Hornig Károly 1898-ban kapta meg ezt a címet. PFEIFFER 1987. 26.

- ⁴¹ Jánosi Gusztáv (Veszprém, 1841. szept. 15. – ?, 1911. aug. 15.) Elemi iskoláit Kenesén és Veszprémben, középiskoláit Veszprémben és Székesfehérvárott végezte. 1858. aug. 14-én érettségizett. Veszprémi seminarista. 1863: vizeki Tallián Lajos családjánál nevelő. 1863. aug. 1-én szentelték pappá. 1864-től gimnáziumi hittanár Kaposvárott. 1865-től veszprémi püspöki iktató és levéltáros. 1867-től pápai titkos kamarás, szentszéki helyettes jegyző. 1871-től szentszéki jegyző. 1873-tól püspöki titkár. 1874-től a Magyar Földrajzi és Természettudományi Társaság tagja. 1877-től szentszéki ülnök. 1883-tól Kovács Zsigmond veszprémi püspök oldalkanonokja. 1883–1887: az Egyházmegyei Hivatal igazgatója. 1885-től gesedi főesperes. 1886-tól pápai-, 1888-tól somogyi-, 1896-tól zalai főesperes. 1886-tól borchi c. apát. 1898-tól örkanonok. 1899-től a Kisfaludy Irodalmi Társaság tagja. 1900-tól választott dulmi püspök. 1902-től éneklőkanonok. 1906-tól olvasókanonok, a Veszprémvármegyei Múzeum Egylet elnöke. 1909-től nagyprépost, általános püspöki helynök. PFEIFFER 1987. 124–125. Polónyi tréfás megjegyzése oldalkanonokságára utalhat.
- ⁴² VÉL I. 1. 44.a. eredeti kézirat. Érdemes elgondolkozni rajta, hogy esetleg Polónyi Géza képviselő ezen levele nem játszott-e szerepet abban, hogy Hornig Károly püspök Kollányi Ferenc nemzeti múzeumi könyvtárőrrel megírassa „A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története” (Veszprém, 1901) című munkát?
- ⁴³ Simon György (Gelse, Zala vm. 1863. febr. 15. – Veszprém, 1945. júl. 20.) 1883-ban érettségizett Nagykanizsán a piaristáknál. A budapesti központi szemináriumban végzett. 1887. aug. 7-én, Zircen szentelték pappá. 1887-től káplán Súrón. 1889-től veszprémi püspöki levéltáros és iktató, az egyháztörténelem és az egyházjog helyettes tanára a veszprémi papnevelő intézetben. 1890–1899: szentszéki jegyző. 1898-tól püspöki titkár. 1898. júl. 2-től doktor. 1900-tól szentszéki ülnök. 1905-től tiszteletbeli pápai kamarás. 1907-től veszprémi kanonok, irodaiigazgató, zsinati vizsgáló, Hornig Károly püspök oldalkanonokja. 1910-től borchi címzetes apát. 1911-től gesedi főesperes, zsinati bíró, általános ügyhallgató. 1918-tól pápai főesperes, szentszéki bíró, a veszprémi Angolkisasszonyok és Irgalmas Nővérek elemi és polgári iskoláinak igazgatója. 1919-től egyházmegyei főtanfelügyelő. 1920-tól somogyi főesperes. 1921-től az egyházmegyei tanítók fegyelmi tanácsának elnöke. 1922-től zalai főesperes. 1923-tól pápai prelátnak. 1924-től a püspöki szentszék elnöke. 1927-től veszprémi székesegyházi főesperes, hantai prépost, örkanonok. 1928-tól éneklőkanonok. 1931-től az egyházmegyei egyházművészeti bizottság helyettes elnöke. 1933-tól a Magyar Érdemrend középkeresztje (1943-ban a csillagot is megkapta hozzá). 1935-től olvasókanonok, Veszprém vármegye törvényhatóságának örökös tagja. 1936-tól Pölöskefő község díszpolgára. 1937-től az országgyűlés felsőházának tagja. 1938 és 1939: püspöki helynök. 1939. máj. 6. – szept. 25.: káptalani helynök. 1942-től apostoli főjegyző, nagyprépost, általános püspöki helynök. 1943-tól provikárius. Híres volt igen nagyfokú jótékonykodásáról. PFEIFFER 1987. 194–195.
- ⁴⁴ A gyászoló nemzet. VH VI. évf. (1898. szept. 18.) 38. szám 2.
- ⁴⁵ Bellegarde, F. gróf, cs. és kir. kamarás és titkos tanácsos, 1894-től Erzsébet császárné és királyné udvarmestere. Gothaisches Genealogisches Taschenbuch 1898. 1002.
- ⁴⁶ Thurn und Taxis, Maria Theresia hercegnő (? , 1856. jan. 7. – ?), Harrach, Johann Nepomuk Franz grófné (házasságkötés: Prága, 1878. okt. 15.), Csillagkereszties hölgy, Erzsébet császárné és királyné főudvarmesternője. Gothaisches Genealogisches Taschenbuch 1898. 146., 1002.
- ⁴⁷ Tolnai Festetich Mária, grófnő és sztárai és nagymihályi Sztáray Irma grófnő, Erzsébet császárné és királyné udvarhölgyei. Gothaisches Genealogisches Taschenbuch 1898. 1002.
- ⁴⁸ Ferenczy Ida, vecseszéki (Kecskemét, 1839. ápr. 6. – Bécs, 1928. jún. 28.) 1864–1898: Erzsébet királyné felolvasónője. Bünni Nemesi Hölgyalapítványi hölgy, 1890-től csillagkereszties hölgy, 1898-tól az Erzsébet Rend tulajdonosa. Személyéről TOLNAYNÉ 1992. főleg 19–25.
- ⁴⁹ Ezek az insígnák (koronák, rendjelvény) természetesen nem az eredetiek, hanem kifejezetten funerális célra készült másolatok voltak. Az I. Ferenc József császár és király ravatalára készült (1916) hasonló rekvizitumokról: Glanz und Elend. 1987. 365. Nr. 28.5. – 28.9.

- ⁵⁰ A 19. század végén életben lévő csillagkeresztes hölgyek névsora megtalálható: KASTNER-MICHALITSCKA 1896. 37–62.
- ⁵¹ A bécsi Kapucinusok templomában tartott gyászszertartásról készült egykori újság illusztrációk HAMANN 1992. 180–181.
- ⁵² VÉL I. 1. 44.a. Hat oldalas német nyelvű nyomtatvány. A magyar fordítást a szerző készítette. A fordítást átnézte, kijavította, pontosította Regenye Judit. Segítségét ismételten köszönöm.
- ⁵³ Fenyvessy Ferenc (Eger, 1855. szept. 9. – Budapest, 1903. jún. 3.) 1898–1903: Veszprém vármegye főispánja, a Vaskorona Rend 3. osztályának lovagja.
- ⁵⁴ VÉL I. 1. 44.a. nyomtatvány.
- ⁵⁵ Kolossváry József, kolosvári (? , 1851 – Budapest, 1926. ápr. 27.) 1897–1903: Veszprém vármegye alispánja, 1903–1906: Veszprém vármegye főispánja.
- ⁵⁶ A vármegye gyásza. VH VI. évf. (1898. szept. 18.) 38. szám 2–3.
- ⁵⁷ Kovács (Kováts) Imre (Veszprém, 1829. nov. 1. – Veszprém, 1907. máj. 20.) takácsmester. 1848–1849-ben nemzetőr, majd honvéd tűzmester, tizenkilenc ütközetben vett részt. Harminchat évig a vármegyei törvényhatósági bizottság tagja. 1869-től városi tanácsos. 1883. márc. 27. – 1899. febr. 23: Veszprém város polgármestere. HOGYA 1998. 20.
- ⁵⁸ VÉL I. 1. 44.a. nyomtatvány.
- ⁵⁹ A város gyászgyűlése. VH VI. évf. (1898. szept. 18.) 38. szám 3–4.
- ⁶⁰ VÉL I. 1. 44.a. kétoldalas nyomtatvány.
- ⁶¹ VÉL I. 1. 44.a. az alábbi érsekek és püspökök körleveleit őrzi: Vaszary Kolos esztergomi érsek (1891–1912), Császka György kalocsai érsek (1891–1905), Rimely Károly besztercebányai püspök (1893–1904), Dessewffy Sándor csanádi püspök (1890–1908), Schlauch Lőrinc nagyváradai püspök (1887–1903), Bende Imre nyitrai püspök (1893–1911), Heteyi Sámuel pécsi püspök (1897–1903), Ivánkovits János rozsnói püspök (1896–1905), Meszlényi Gyula szatmári püspök (1887–1905), Steiner Fülöp székesfehérvári püspök (1890–1901), Szmrécányi Pál szépesi püspök (1891–1904). Valamennyi nyomtatvány.
- ⁶² Hám Sándor (Mindszent, Csongrád vm., 1863. aug. 16. – Sátoraljaújhely, Zemplén vm., 1904. máj. 1.) piarista szerzetes. 1880. aug. 27-én, Vácott lépett be a rendbe. 1885. jún. 24-én tett örök fogadalmat. 1886. szept. 3-án szentelték pappá. 1889: professzor, 1889: teológiai doktor. 1882–1883: Kecskeméten végezte a gimnázium 7–8. osztályait. 1884–1885: Nyitrán teológus. 1886–1887: a budapesti egyetemen magyart és latint tanult. 1888–1889: Nyitrán, 1890–1897: Kolozsvárott. 1898–1899: Veszprém-ben, 1900–1904: Sátoraljaújhelyt rendjének gimnáziumi tanára. LÉH-KOLTAI 1998. 139.
- ⁶³ VH VI. évf. (1898. szept. 18.) 38. szám 4.; VH VI. évf. (1898. szept. 25.) 39. szám 2–3.
- ⁶⁴ A királyné emléke. VH VI. évf. (1898. okt. 9.) 41. szám 4.
- ⁶⁵ A pápa ódája a királynéről. VH VI. évf. (1898. okt. 16.) 42. szám 4.
- ⁶⁶ A rendőrség figyelmébe. VH VI. évf. (1898. okt. 2.) 40. szám 4.